

ΕΛΕΝΗ ΧΟΥΛΙΑΡΑ-ΠΑΪΟΥ
Καθηγήτρια Παν/μίου Ιωαννίνων
e-mail: hchour@cc.uoi.gr

**ΟΞΥΡ(Ρ)ΥΓΧΟΣ, ΤΟ ΙΕΡΟ ΨΑΡΙ.
ΑΛΛΑΖΕΙ Η ΕΙΚΟΝΑ ΤΟΥ ΜΕΤΑ ΤΑ ΠΡΟΣΦΑΤΑ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΣΤΗΝ ΟΞΥΡΥΓΧΟ;***

Περίληψη. Στόχος της εργασίας είναι η συμβολή στην αναζήτηση του προορισμού των χιλιάδων μορμύρων-οξυρύγχων, που έφεραν στο φως οι πρόσφατες ανασκαφές της Καταλανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας, στο El-Behneseh, περιοχή της αρχαίας Οξυρύγχου. Χωρίς να είναι συχνά ταριχευμένοι, οι ιχθύες βρέθηκαν σε δύο διαφορετικές τάφρους τακτοποιημένοι σε δέσμες ή τοποθετημένοι σε στρώσεις ανάμεσα σε φύλλα φοινικιάς. Είναι γνωστές η πολύπλοκη και αντιφατική εικόνα του οξυρύγχου, ιερού ιχθύος, η απαγόρευση της βρώσης του, αλλά και η άρση της ή οι περιπτώσεις πρόχειρης μουμιοποίησης ιερών ζώων. Αξιοποιώντας λοιπόν τις ελληνικές παπυρικές πληροφορίες, πιστεύουμε ότι, εκτός από την πιθανή σύνδεση των ανευρεθέντων οξυρύγχων με τη θεά Θούρη, προς τιμήν της οποίας πρέπει να υπήρχε ιερό στην ανασκαφική περιοχή, δεν πρέπει να αποκλειστεί η πιθανότητα του εμπορικού προορισμού ορισμένων εκ των ιχθύων αυτού του πλούσιου αποθετηρίου.

Résumé. L'objet de ce travail est de contribuer à la recherche de la destination de plusieurs milliers de mormyres-oxyrhynques, qui, après les fouilles récentes de la Société archéologique catalane, ont été découverts dans deux fosses différentes à El-Behneseh qui occupe une partie du site archéologique de l'ancienne ville d'Oxyrhynchus. Ces poissons, sans être de façon générale momifiés, y ont été disposés en faisceaux ou placés en couches entre des feuilles de palmier. On sait l'image complexe et contradictoire de l'oxyrhynque, l'interdiction de la consommation de ce poisson sacré, mais aussi la suppression de ces restrictions, des exemples de momification de qualité médiocre attestés pour des animaux sacralisés. Ainsi, en exploitant les informations de papyrus grecs, nous croyons qu'à part le lien probable des oxyrhynques découverts avec la

* Το άρθρο αποτελεί εκτενέστερη μορφή ανακοίνωσης που παρουσιάσαμε στο ΙΔ' Συμπόσιο Κλασικών Σπουδών του Τομέα Κλασικής Φιλολογίας του Τμήματος Φιλολογίας του Παν/μίου Ιωαννίνων (Τετάρτη 31-05-2017).

déese Thouéris en l'honneur de laquelle un sanctuaire pourrait exister dans la région des excavations, on ne doit pas exclure l'éventualité de la destination commerciale de certains poissons de ce dépôt particulièrement riche.

Αφορμή για την παρούσα εργασία στάθηκε η βιβλιοκρισία του βέλγου ελληνιστή και παπυρολόγου Alain Martin¹, που δημοσιεύτηκε το 2014 στο περιοδικό *Chronique d'Égypte* και αφορούσε στη μελέτη μας *Η αλιεία στην Αίγυπτο υπό το φως των ελληνικών παπύρων. Ειδική ονοματολογία ιχθύων και ενύδρων*, Μέρ. Β' - τόμ. Ι (Επιστημονική Επετηρίδα Φ. Σ. "Δωδώνη" παράρτημα, αριθμ. 82), Ιωάννινα 2011.

Ο Alain Martin, καθηγητής στο Ελεύθερο Πανεπιστήμιο των Βρυξελλών, αρχισυντάκτης του παπυρολογικού περιοδικού *Chronique d'Égypte* και ψυχή (επί χρόνια πρόεδρος και νυν ταμίας) της Διεθνούς Παπυρολογικής Εταιρείας, επισημαίνει μια εντυπωσιακή αρχαιολογική ανακάλυψη χιλιάδων ιχθύων οξυρύγχων στην Οξύρυγχο, η οποία ήρθε στο φως δύο χρόνια (2012-2013) μετά τη δημοσίευση της εργασίας μας.

Η πολύτιμη ανακάλυψη ήταν αποτέλεσμα συστηματικών αρχαιολογικών ανασκαφών που πραγματοποιούνται (ήδη από το 1992) από την Αρχαιολογική Εταιρεία του Πανεπιστημίου της Βαρκελώνης υπό τη διεύθυνση του ομότιμου καθηγητή Josep Padró Parcerisa, στη σημερινή περιοχή El-Behneseh (ή Al-Bahnasah ή El-Bahnasa) της Αιγύπτου, που καλύπτει μέρος της αρχαίας Οξύρυγχου².

Η Οξύρυγχος, η πόλη δηλ. του 'ιχθύος με το οξύ ρύγχος', είναι το ελληνικό όνομα της αρχαίας αιγυπτιακής πόλης Ouab Sep-meri (ή Seper-meru), που στην ύστερη φαραωνική εποχή (Η' αι. π. Χ.) εξελίχτηκε σε Per-Medjed (βλ. κοπτικά: Pemdjé) "κατοικία ή πόλη του

1. A. Martin, *ChronEg* 89 (2014), σσ. 186-187.

2. J. Padró (2003), σσ. 9-25. J. Padró – M. Mascort – H. I. Amer (2003), σσ. 9-13 (http://www.recercat.cat/bit-stream/hand-le/2072/223136/icac_53.1_corona.pdf?sequence=1). Ànhk le blog d'Aimé jc (Overblog) (18 Mai 2013) (www.aimé-jean-claude-free.com). J. Sanmartí et alii (2015), σ. 159. E. Pons Mellado – M. Mascort Roca (2017), σσ. 863-875.

Medjet”, “κατοικία του οξύρυγχου”· στη δυτική όχθη του Νείλου, κατά μήκος της διώρυγας Bahr Yussef (‘κανάλι του Ιωσήφ’), περίπου 180 χμ. νότια του Καΐρου. Η Per-Medjed ήταν η πρωτεύουσα του ‘δεύτερου σκήπτρου’, του ΙΘ΄ δηλ. νομού της Άνω Αιγύπτου, η ακμή της οποίας εκτείνεται από τη σαΐτική (Κς΄ δυναστ.· 664-525 π. Χ.) ως τη βυζαντινή περίοδο, συμπεριλαμβανομένων της πτολεμαϊκής, ρωμαϊκής και κοπτικής περιόδου. Μετά την κατάκτηση της Αιγύπτου από τον Μέγα Αλέξανδρο (332 π. Χ.) αναπτύχθηκε υπό την ελληνική ονομασία *Ὀξύρυγχων πόλις* (ή *Ὀξύρυγχος*) και λόγω της στρατηγικής γεωγραφικής θέσης της έγινε μία από τις μεγάλες και λαμπρές πόλεις της Αιγύπτου με πληθυσμό που αριθμούσε κάποτε 15000 έως 30000 κατοίκους³.

Στα νεότερα χρόνια η Οξύρυγχος απέκτησε φήμη από τους παπύρους που βρέθηκαν στην περιοχή της (Papyrus of Oxyrhynchus): Το 1897 στην πόλη αυτή οι ανασκαφές των αρχαιολόγων της Οξφόρδης Grenfell και Hunt έφεραν στο φως έναν θησαυρό χιλιάδων παπυρικών ελληνικών και λατινικών αποσπασμάτων, που βρέθηκαν σε χωματερές σκεπασμένες από την άμμο, μέσα σε αμφορείς, υδρίες, κιβώτια και αλλού· σε αυτά τα κείμενα που επιτρέπουν να ανασυσταθεί η καθημερινή ζωή αυτής της πόλης από τον θάνατο του Μεγάλου Αλεξάνδρου ως τον Δ΄ μεταχριστιανικό αιώνα, προστίθενται και φιλολογικά παπυρικά αποσπάσματα (π. χ. από τον Σοφοκλή, τη Σαπφώ, τον Μένανδρο, και σπαράγματα από τα Ευαγγέλια του Θωμά ή τα απόκρυφα του Παύλου⁴). Για τη μεγάλη προσφορά αυτής της πόλης,

3. J. Padró i Parcerisa (2004), σ. 111. A. K. Bowman (2007), σ. 171 υποσημ. 3. E. Subías (2011), σσ. 98-108. Ànhk le blog d’Aimé jc (Overblog) (18 Mai 2013). G. W. Houston (2014), σσ. 130, 131. J. Padró (2014), σσ. 562, 565. M. Erroux-Morfin, “Oxyrhinchos” (<http://ancienegypte.fr/oxyrhynchos/sommaire.htm>). βλ. επίσης <http://www.comoria.com/1432/Oxyrhynque>. [http://egypte.web361.fr/mo bile/#oxyrhynchos-pa-medjayou-per-medjed](http://egypte.web361.fr/mobile/#oxyrhynchos-pa-medjayou-per-medjed).

4. R. Burnet (2003), σσ. 13-14. J. Padró (2003), σ. 9. R. A. Coles (2007), σσ. 3-16. H. Cuvigny (2009), σσ. 34, 37, 38. A. Hidding (2014), σσ. 10-13, 112. http://archives.lesoir.be/archeologie-400-000-fragments-de-papyrus-retrouves-il-y_t-20050419-ZOQHFQ.html.

θα δανειστούμε τα λόγια του επιφανούς παπυρολόγου Peter Parsons, όπως τα διαβάζουμε στο βιβλίο του *Η πόλη της Οξυρύγχου*, καρπό μακρόπνοης μελέτης:

“Η Πομπηία μπορεί να μας άφησε τη μνήμη της αρχαίας αρχιτεκτονικής, τα πορτραίτα του Φαγιούμ την εικαστική μνήμη, ο παπυρικός θησαυρός όμως της Οξυρύγχου μας προσφέρει την πιο συγκινητική μνήμη, τη μνήμη της καθημερινής ζωής”⁵.

Κατά τις ανασκαφές των ετών 2011-12 και 2012-13 από την κα-
ταλανική αρχαιολογική ομάδα στην περιοχή της Οξυρύγχου, στην
Άνω νεκρόπολη (στον τομέα 2D), βρέθηκαν δύο σκελετοί ιχθύων
διαφορετικών μεγεθών και μια ‘αφιερωματική κατάθεση’ ή ‘απο-
θετήριο’ ιχθύων, ανακάλυψη που ο τύπος παρουσίασε με ιδιαίτερο
ενθουσιασμό: αρχικά έγινε λόγος για 1200-1300 ψάρια· σήμερα
μιλούν για χιλιάδες ιχθύων και κατά την τελευταία ανασκαφική
αποστολή καταμετρήθηκαν 2000 ψάρια⁶. Πάνω από ερείπια σαϊτικής
εποχής και κάτω από τάφους ρωμαϊκής εποχής βρέθηκαν σε δύο δια-
φορετικές τάφρους ψάρια, ορισμένα από τα οποία φέρουν ίχνη ταρί-
χευσης. Η παλαιοντολογική μελέτη τους έδειξε ότι πρόκειται για χι-
λιάδες οξυρύγχων: ο παλαιοντολόγος καθηγητής Wim Van Neer
(Βασιλικό Ινστιτούτο Φυσικών Επιστημών του Βελγίου και Καθο-
λικό Πανεπιστήμιο της Louvain), που κλήθηκε να τα μελετήσει,
εκτίμησε πως τα είδη ανήκουν κατά 95-99% στα είδη *Mormyrus cas-*
hive και *Mormyrus kannume* του γένους *Mormyrus* και της οικογέ-
νειας των *Mormyridae*⁷, είναι δηλ. μορμύροι ή οξυρύγχοι⁸.

5. P. Parsons (2007, διαδικτυακά).

6. E. Pons Mellado – M. Mascort Roca (2017), σ. 867.

7. Στα υπόλοιπα ανήκουν λεπιδωτοί (της τάξης των *Percomorphi* ή των *Cyprin-*
noidei) και γατόψαρα (*Siluridae*). E. Pons Mellado – M. Mascort Roca (2017), σσ.
866, 867.

8. J. Padro – H. Amer et alii (2012), σσ. 3-29. S. Colomé (13-05-2013 διαδι-
κτυακά). Societat Catalana d’Egiptologia (07-01-2014): [http://www.egiptologia.
cat/la-missio-doxirrinc-descobreix-els-primers-diposits-de-peixos-sagrats-de-lan-
tic-egipte/](http://www.egiptologia.cat/la-missio-doxirrinc-descobreix-els-primers-diposits-de-peixos-sagrats-de-lan-tic-egipte/). J. Padro (2014), σ. 566. J. Padro Parcerisa (2014), σσ. 101-114 (περί-
ληψη: <https://dial-net.unirioja.es/ser-vlet/articu-lo?codigo=5738358>). J. Sanmartí
et alii (2015), σ. 162. E. Pons Mellado – M. Mascort Roca (2017), σσ. 864-869.

Ο οξύρυγχος, το γνωστό ψάρι του Νείλου, είναι το εμβληματικό ψάρι της ομώνυμης πόλης, του σημερινού El-Beheseh. Ο *οξύρυγχος*, όπως ο *άντακαῖος*, ως επίθετο σήμαινε “αυτόν που έχει ρύγχος”, και με την παράλειψη του γενικού προσηγορικού *ιχθύς* ουσιαστικοποιήθηκε⁹. Σύμφωνα με τον Αιλιανό¹⁰ ο οξύρυγχος πήρε το όνομά του από το μυτερό ρύγχος του (*ἔοικεν ἐκ τοῦ προσώπου λαβεῖν τὸ ὄνομα, καὶ τοῦ σχήματος τοῦ κατ’ αὐτό*). Πράγματι το ελληνικό όνομά του οφείλεται στην κεφαλική μορφολογία του που καταλήγει σε λεπτή μύτη. Ως ιχθύς ο οξύρυγχος συνδέεται στενά με τρεις θεότητες:

Την Αθώρ της οποίας μπορεί να είναι η εικόνα, τη *Θοήριν* ή *Θόηριν* ή *Θοούηριν* (αιγυπτιακά: Taweret)¹¹ και ιδιαίτερα την Ίσιδα. Στον ‘μύθο του Όσιρη’ είναι το ψάρι που έφαγε τον φαλλό του τεμαχισμένου θεού. Η Ίσιδα ανέστησε το σώμα του νεκρού συζύγου της Όσιρη και απέκτησε μαζί του τον Ωρο, τον οποίο στη συνέχεια προστάταψε από το εξοντωτικό κυνηγητό του θείου του Σηθ ή Σεθ¹².

Στα χρόνια του Αρχαίου Βασιλείου ο Mormyrus φαίνεται πως αντιμετωπιζόταν όπως τα άλλα ψάρια: μπορούσε να αγρευτεί με δίχτυα, να πουληθεί, να καθαριστεί και να προσφερθεί ως ταφικό δώρο.

9. *LSJ*. s. v. “οξύρυγχος”. D. Georgacas (1978), σσ. 112-115.

10. *Περὶ ζώων ιδιότη.* 10, 46· το λαϊκό αιγυπτιακό όνομά του boueza παραπέμπει επίσης στο σχήμα του προσώπου του. E. Χουλιαρά-Ράιου (2011), σσ. 165-166 (s. n. “οξύρ(ρ)υγχος”).

11. Ο τύπος *Θοήρις* (-ιος ή -ριδος ή -εως) απαντά στους παπύρους· *Θοήρις* χρησιμοποιείται από τον Πλούταρχο. Σε δύο πτολεμαϊκούς παπύρους, *P. Hib.* I 35 (250 π. X.) γρ. 3-4 και *P. Frankf.* 2 (214-213 π. X. – *Θώλθις* Οξύρυγχίτη νομού), γρ. 11, 51 απαντά ο τύπος *Θυήρις* (*ιερόδουλος Θυήριος*). Άλλες παραλλαγές του ονόματος περιέχονται στους ελληνικούς μαγικούς παπύρους, όπως *Θήουρις*, *Θουηρ*, *Θουρι*, *Θοηρύσερις* (το τελευταίο όνομα προέρχεται από τον συνδυασμό των ονομάτων *Θοήρις* και *Όσιρις*). F. Preisigke (1931), σ. 389, s. n. “Θοήρις”. E. Kiessling (– W. Rübsam, et alii) (1971), σ. 438, s. n. “Θοήρις”. Έ. Bernand (1975), σσ. 20-21. C. P. Sarischouli (χ. χ.), σ. 203.

12. Η Ίσιδα και η Νέφθς με τη βοήθεια του Άνουβη, εφαρμόζοντας τις πρώτες νεκρικές τελετουργίες και συναρμολογώντας τον Όσιρη, κατασκεύασαν την πρώτη μούμια. Βλ. F. Dunand – R. Lichtenberg (– A. Charron) (2005), σσ. 201, 214. E. Χουλιαρά-Ράιου (2011), σσ. 166-167. *Ânhk le blog d’Aimé jc* (Overblog) (18 Mai 2013). E. Pons Mellado – M. Mascort Roca (2017), σσ. 872, 873.

Κατά την πρώιμη φαραωνική περίοδο ο *Mormyrus* περιλαμβάνεται στα ψάρια που παραδίδονταν στους εργάτες του Deir el-Medineh. Στα ψάρια που εικονίζονται ζωγραφισμένα, ανάγλυφα ή χαραγμένα σε πολλά ταφικά μνημεία του αρχαίου αιγυπτιακού βασιλείου και χάρη στην πιστή και ακριβή απεικόνιση των αιγυπτίων καλλιτεχνών μπορούν να ταυτιστούν, αναγνωρίζεται και ο αιγυπτιακός *ὄξύρ(ρ)υγχος*· αντιστοιχεί μάλιστα σε διάφορα είδη του γένους *Mormyrus*, όπως *Mormyrus cashive*, *Mormyrus kannume* και *Mormyrus niloticus*, που απεικονίζονται ειδικά στις αλιευτικές σκηνές των ‘μασταμπάδων’ του Τι (Ε΄ δυναστ.· 2500 π. Χ.) και του Μέρα (Ζ΄ δυναστ.· 2400 π. Χ.).

Αργότερα, στην κλασική φαραωνική περίοδο, ο *Mormyrus* λατρευόταν όχι μόνον στην Οξύρυγχο, αλλά και σε ολόκληρη τη χώρα.

Μπρούτζινα αγάλματα αυτής της εποχής με το σχήμα του οξύρυγχου προερχόμενα απ’ όλες σχεδόν τις περιοχές της Αιγύπτου επιβεβαιώνουν αυτή τη διάδοση της λατρείας¹³, σε συνδυασμό κάποτε με εκείνη των θεαίνων Αθώρ και *Θουήρεως* (*-Ἄθηνᾶς*). Η σύνθεση μιας σπάνιας ανάγλυφης παράστασης ιχθυικών προσφορών που προέρχεται από τάφο της ΚΒ΄ δυναστείας (Α΄ χιλιετίας) συμπληρώνεται με ονόματα ιχθύων μεταξύ των οποίων εμφανίζεται και ο *Mormyrus* που σχετίζεται με τις θεότητες Hntyirty και *Νέφθον*¹⁴.

13. Σύμφωνα με τον Στράβωνα (*Γεωγρ.* 17, 1, 40 [812]) ο *λεπιδωτός* και ο *ὄξύρρυγχος* αποτελούσαν αντικείμενο σεβασμού εκ μέρους όλων των Αιγυπτίων. Ε. Χουλιαρά-Ράιου (2003 Α), σσ. 86-87. Ε. Pons Mellado – Μ. Mascort Roca (2017), σ. 872.

14. Γενικά για τον οξύρυγχο, βλ. Ο. Keller (– Ε. Staiger) (1913) σσ. 346, 355. F. Hartmann (1923), σ. 188. W. Radcliffe (²1926), σσ. 329-330. D’Arcy Wentworth-Thompson (1928) σ. 26. Idem (1947), σσ. 184-185. R. Strömberg (1943), σ. 43. H. Kees (1942), στ. 2043-2046. J. F. Oates – Α. Ε. Samuel – C. B. Welles, *P. Yale* 56, εισαγωγή (σ. 167). I. Gamer-Wallert (1970), σσ. 91-92. J. Yoyotte, “Poissons”, *DCE*, σσ. 226a, 227. W. Helck (1972) στ. 390-391. S. Frank (1973), σσ. 34-36, 71. P. Chantraine (1974), σ. 806 (s. v. “ὄξύς”). W. J. Darby – P. Ghalioungui – L. Grivetti (1977), σσ. 387-388. J. Dumont (1981), σ. 10. D. J. Brewer – R. F. Friedman (1989), σσ. 17, 18, 51, 52. M. Bunson (1995), σ. 199 (s. n. “oxyrhynchus”). N. Biffi (1999), σ. 333. F. Dunand – R. Lichtenberg (– Α. Charron) (2005), σσ. 68-70. P. Parsons (2007), σ. 98. B. Louyest (2009), σσ. 183, 348. Ε. Χουλιαρά-Ράιου (2003 Α), σσ. 84-88, 105. Eadem (2011), σσ. 165-167. Α. Dan (2011), σ. 19, υποσημ. 33.

Ανάμεσα στα μπρούτζινα αγαλματίδια που αναπαριστούν τον μορμύρο ή οξύρυγχο ξεχωρίζει το γνωστό αφιερωματικό αγαλματίδιο μήκους 13 εκ., από την πτολεμαϊκή Αίγυπτο: το ψάρι τοποθετημένο σε βάση είναι στολισμένο με το αθωρικό στέμμα και τον ‘ουραίο’, και στον λαιμό φέρει το εντυπωσιακό περιδέραιο *ousekh*¹⁵. Ένα άλλο παρόμοιο ειδώλιο απεικονίζει τον οξύρυγχο προσκυνούμενο από έναν γονατιστό ιερέα¹⁶.

*

Σύμφωνα με την έκθεση των αρχαιολογικών ευρημάτων τα ψάρια, χωρίς να είναι όλα μουμιοποιημένα, ήταν ‘ενωμένα σε δέσμες’ ή τοποθετημένα σε στρώσεις ανάμεσα σε λεπτά ξύλα ή σε φύλλα φοινικιάς, πάνω από τις οποίες υπήρχαν ψαρακόκαλα ποικίλων διαστάσεων. Τα μεγάλα ψάρια μήκους περίπου 1, 20 μ. ήταν τυλιγμένα χωριστά με σκοινιά ή με ύφασμα¹⁷. Για τον καθηγητή Josep Padró, αυτή η ανεύρεση είναι κάτι το μοναδικό, αφού τέτοιες πολυπληθείς αφιερώσεις-προσφορές άλλων ιερών ζώων, όπως ιερών ιβέων και κροκοδείλων, ήταν βέβαια συνηθισμένες, όχι όμως ιχθύων¹⁸. αυτή η πλούσια αποθήκευση θα μπορούσε να συνδέεται με κάποια λατρευτική εθιμοτυπία¹⁹: πρόκειται πιθανώς, σημειώνει, για ιερά ψά-

15. Για τον ‘ουραίο’ και το περιδέραιο, βλ. F. Dunand – R. Lichtenberg (– A. Charron) (2005), σσ. 225, 227.

16. Θυμίζουμε επίσης τα δύο μπρούτζινα ομοιώματα-αγαλματίδια οξύρυγχου από την όψιμη φαραωνική εποχή που φυλάσσονται στο Μουσείο του Λούβρου (N 4014, E 14364). R. Lejeune (02-06-2008), <http://egypto-musee.over-blog.com/article-19200966.html>.

17. J. Padró – H. Amer et alii (2012), σσ. 5-6 (4 figg.). E. Pons Mellado – M. Mascort Roca (2017), σσ. 867-869 (και φωτ. 4-6).

18. *Ànhk le blog d’Aimé jc* (Overblog) (18 Mai 2013), διαδικτυακά. Για την εντυπωσιακή συσσώρευση πολλών αγγείων, στη βόρεια Σακκάρα, γεμάτων με ιερούς ίβεις που ξεπερνούν το ένα εκατομμύριο, βλ. F. Dunand – R. Lichtenberg (– A. Charron) (2005), σσ. 192-193.

19. Συχνά στις νεκροπόλεις, δίπλα στους τάφους, υπήρχαν μέρη που προορίζονταν αποκλειστικά για τα ζώα. Στη Σακκάρα και στη γειτονική νεκρόπολη της Αμπουσέρ, τεράστιες τάφοι, πελώρια υπόγεια, βαθιά πηγάδια περιέκλειαν χιλιάδες μούμιες ζώων διαφορετικών ειδών. Το ίδιο φαινόμενο παρατηρείται σε πολλές περιοχές. Αν και αυτά τα ζώα τις περισσότερες φορές ήταν αφιερωμένα σε πολιούχους

ρια που συνδέονται με την πρακτική της μουμιοποίησης-ταρίχευσης ιερών ζώων κατά την όψιμη εποχή²⁰.

Θυμίζουμε πως ανάμεσα στα μουμιοποιημένα ζώα της Αρχαίας Αιγύπτου, που αποτελούσαν προσφορές στους θεούς και ενταφιάζονταν σε ειδικές νεκροπόλεις – με τα πρωτεία να ανήκουν στην αίλουρο, ιερό ζώο της γατόμορφης θεάς Μπαστέτ – περιλαμβάνονται και ψάρια. Η μουμιοποίηση των ιχθύων, που γνωρίζει την αποθέωσή της κατά την πτολεμαϊκή περίοδο, εφαρμοζόταν και παλαιότερα, όπως συμπεραίνεται από την τοιχογραφία του τάφου του Khabenhhet, από την εποχή του Ραμσή Β΄ (1290-1224 π. Χ.), στο Deir el-Medineh. Κοντά στην Οξύρυγχο (El-Omari), ως γνωστόν, βρέθηκε νεκροταφείο με μουμιοποιημένους οξύρυγχους, και από την Barmasha, νότια του Οξύρυγχίτη νομού, προέρχονται ιχθυόμορφες και στεφανωμένες σαρκοφάγοι με οξύρυγχους²¹. Το Εθνικό Μουσείο Φυσικής Ιστορίας στο Παρίσι έχει στην κατοχή του πλούσια συλλογή μουμιοποιημένων ιχθύων (κυρίως πέγκες του Νείλου), που προέρχονται από διάφορες αιγυπτιακές νεκροπόλεις και με την εκστρατεία του Βοναπάρτη στην Αίγυπτο μεταφέρθηκαν από τον ζωολόγο-ιχθυολόγο Étienne Geoffrey Saint-Hilaire²². Ένα δείγμα ταριχευμένου οξύρυγχου που ήρθε από την Αίγυπτο στο πλαίσιο αυτής της εκστρατείας διατηρείται έως σήμερα στο προαναφερθέν Μουσείο Φυσικής

θεότητες της πόλεως ή του νομού, οι ιερείς ενταφίαζαν και ζώα που δεν είχαν σχέση με την επικρατούσα λατρεία. A. Paillier (2010), σσ. 9, 10, 13, 24, 27-37. Idem (Juillet-Août 2011), σσ. 21-26.

20. Ànhk le blog d'Aimé jc (Overblog) (18 Mai 2013).

21. F. Dunand – R. Lichtenberg (– A. Charron) (2005), σσ. 165, 168, 169, 176, 191-192. A. Dan (2011), σ. 19 υποσημ. 33. E. Pons Mellado – M. Mascort Roca (2017), σ. 872. Στο Μουσείο του Λούβρου φυλάσσεται ξύλινη χρωματιστή ιχθυόμορφη σαρκοφάγος, από μεταγενέστερη εποχή, με τη μούμια στο εσωτερικό της. F. Dunand – R. Lichtenberg (– A. Charron) (2005), σ. 191, εικ. 46.

22. Οι μούμιες διατηρούνται σήμερα σε υπόγειο χώρο σε καλή κατάσταση με εξαίρεση δύο είδη του γένους *Lates Niloticus*. Αυτά χρονολογούνται από τη Β΄ χιλιετία π. Χ. και λόγω της κρίσιμης κατάστασής τους αποτέλεσαν αντικείμενο μελέτης και άμεσης επέμβασης και αποκατάστασης για τη συντήρησή τους. A. Paillier (2010), σσ. 9, 10, 13, 24, 27-37. Idem (Juillet-Août 2011), σσ. 21-26.

Ιστορίας²³.

Τον Μάρτιο του 2014, όταν ο A. Martin συνέτασσε τη βιβλιοκρισία, οι καταλανοί αρχαιολόγοι ανήγγειλαν μια νέα ανασκαφική αποστολή με σκοπό να διαφωτίσουν τις συνθήκες και το πλαίσιο αυτής της μοναδικής ‘αποθήκευσης’ ιχθύων, της πρώτης αυτού του είδους στην Αίγυπτο. Κρίνοντας από τα ευρήματα των τελευταίων ανασκαφών τους²⁴, ιδιαίτερα από μία σφίγγα κι ένα πιθανό νεκρόμετρο, η παρουσία του οποίου θα μπορούσε να δικαιολογείται σε έναν υδροφόρο ορίζοντα ή στο κέντρο ενός ναού κοντά στο Νείλο, πίστευαν πως αυτή η ανασκαφική περιοχή ανήκε σε ιερό και ήλπιζαν πως εκεί θα μπορούσε να υπάρχει ιερό προς τιμή της θεάς Taweret (Ταουρέτ), ελληνιστί *Θο(υ)ήριος (-ιδος)*, προστάτιδας της Οξυρύγχου²⁵.

Ακόμη επιγραφές από τάφο της Άνω νεκρόπολης της Οξυρύγχου μαρτυρούν τη σπουδαιότητα της λατρείας της *Θουήριδος* κατά την σαΐτική εποχή, ενώ σε τάφο ρωμαϊκής εποχής στην ίδια νεκρόπολη απεικονίζεται ένας οξύρυγχος αντιμέτωπος μ’ ένα λεπιδωτό· παρόμοια παράσταση, που φαίνεται πως αποτελεί συνηθισμένο εικονογραφικό στοιχείο στη νεκρόπολη της Οξυρύγχου, διακοσμεί επίσης

23. A. Martin (2014), σσ. 186-187. F. Dunand – R. Lichtenberg (– A. Charron) (2005), σ. 191.

24. Από την ίδια καταλανική αρχαιολογική ομάδα υπό τον Josep Padró, σύμφωνα με δημοσίευσή της (03-05-2014), υποστηρίζεται πως στην αρχαία κοπτική πόλη της Οξυρύγχου, σε ένα αιγυπτιακό κοπτικό τάφο του ΣΤ’ αι., βρέθηκε η αρχαιότερη προσωπογραφία του Ιησού. http://www.lavie.fr/religion/a-t-on-de-couvert-le-premier-portrait-connu-de-jesus-03-05-2014-52582_10.php.

25. S. Colomé (13-05-2013 / actualizado a 14-05-2013). *Ànhk le blog d’Aimé jc (Overblog)* (18 Mai 2013), διαδικτυακά. Societat Catalana d’Egiptologia (07-01-2014): <http://www.egiptologia.cat/la-missio-doxirrenc-descobreix-els-primers-diposits-de-peixos-sagrats-de-lantic-egipte/>. Societat Catalana d’Egiptologia (05-03-2014): <http://www.egiptologia.cat/es-reprenen-les-excavacions-a-o-xirrinc/>. M. Erroux-Morfin – N. Guilhou (juillet-septembre 2013), pp. 77-85 (σ. 85: φωτογραφική απεικόνιση του αποθετηρίου των μορμών). A. Martin (2014), σ. 187. J. Sanmartí et alii (2015), σσ. 161, 162.

μια παιδική μούμια από την ίδια νεκρόπολη²⁶.

Σε ζωηρόχρωμη τοιχογραφία ρωμαϊκής εποχής, που βρέθηκε από την καταλανική αρχαιολογική ομάδα το 2008 σε τάφο της Άνω νεκρόπολης της Οξυρύγχου (στον δυτικό τοίχο του ΙΗ΄ τάφου), αναγνωρίστηκε ένας θαυμάσιος μορμύρος στολισμένος με το αθωρικό στέμμα· η εικόνα του ανατυπώθηκε πολλές φορές και στόλισε το εξώφυλλο του περιοδικού της Καταλανικής Αιγυπτιακής Αρχαιολογικής Εταιρείας *Nilus* 17 (2008)²⁷. Ακόμη ένα ξύλινο αθωρικό στέμμα που βρέθηκε κατά τις πρόσφατες καταλανικές ανασκαφές στην Οξύρυγχο θεωρείται σπουδαίο εύρημα δεδομένης της σχέσης της Αθώρ με τον οξύρυγχο²⁸.

* *

Οι έως τώρα πληροφορίες για τους οξυρύγγους που βρέθηκαν πρόσφατα στο El-Behneseh χαρακτηρίζονται από αβεβαιότητα, αντιφατικότητα και ασάφεια. Από το ένα μέρος αναφέρεται πως οι οξύρυγχοι χωρίς να είναι μουμιοποιημένοι βρέθηκαν ‘συσκευασμένοι’ σε δέσμες ή τοποθετημένοι σε στρώσεις ανάμεσα σε φύλλα φοινικιάς, από το άλλο πάλι μέρος πως ορισμένοι από αυτούς είναι ταριχευμένοι ή πως ένα μέρος τους φέρει ίχνη ταρίχευσης. Άλλες πληροφορίες συνδέουν αυτούς τους οξυρύγγους με τη λατρεία της *Θουήριδος*, προστάτιδας της Οξυρύγχου, και μιλούν για ενδείξεις που επιτρέπουν την υπόθεση πως είναι δυνατό να βρισκόμαστε μπροστά σ’ ένα ιερό της *Θουήριδος*, κτισμένο στο μέσον της Άνω νεκρόπολης²⁹.

Γεννάται λοιπόν το ερώτημα για τον ρόλο και τον προορισμό αυτών των χιλιάδων οξυρύγγων, αν πρόκειται δηλ. για ιερά ψάρια που

26. J. Padró – H. Amer et alii (2009-2010), σσ. 195, 196 και εικ. 10. J. Padró, (2014), σσ. 565, 566. E. Pons Mellado – M. Mascort Roca (2017), σ. 874.

27. J. Padró – H. Amer et alii (2009-2010), σσ. 187-188 και fig. 3. A. Martin (2014), σ. 187. *Ànhk le blog d’Aimé jc* (Overblog) (24-03-2016), φωτ. Για αναπαραστάσεις του μορμύρου και του λεπιδωτού από την ίδια περιοχή, βλ. επίσης J. Padro i Parcerisa (2011), σ. 38.

28. E. Pons Mellado – M. Mascort Roca (2017), σσ. 870, 871 (φωτ. 8).

29. *Ànhk le blog d’Aimé jc* (Overblog) (18 Mai 2013). J. Sanmartí et alii (2015), σ. 162.

συνδέονται με τη θεά Θούρη ή για αποθηκευμένα ψάρια με προορισμό την εμπορική διακίνηση. Η απάντηση δεν θα είναι εύκολη, γιατί τα στοιχεία που έχουμε στη διάθεσή μας συνηγορούν υπέρ της μιας και της άλλης άποψης. Όσο η μελέτη αυτών των αρχαιολογικών ευρημάτων βρίσκεται σε εξέλιξη, με βάση τα υπάρχοντα δεδομένα η διατύπωση υποθέσεων είναι, νομίζουμε, επιτρεπτή.

Θα ξεκινήσουμε με την παράθεση στοιχείων που μαρτυρούν τόσο την ιερότητα και την απαγόρευση κατανάλωσης των οξύρυγχων από τους Αιγυπτίους, όσο και την άρση της τελευταίας, καθώς και τη σύνδεση των οξύρυγχων με τη θεά Θούρη.

α. **Ιερότητα και κατανάλωση των οξύρυγχων**

Ως γνωστόν, στην Αίγυπτο αντιφατικότητα και αμφισημία χαρακτηρίζουν όχι μόνον την ιερότητα των ιχθύων, αλλά και την απαγόρευση της κατανάλωσής τους. Πιστεύεται πως καθολική απαγόρευση κατανάλωσης ιχθύων δεν πρέπει να ίσχυε σε όλη την κοιλάδα του Νείλου, αλλά σε συγκεκριμένες πόλεις, εποχές και περιστάσεις απαγορευόταν να καταναλώνονται ορισμένα είδη ιχθύων³⁰. Η αντιφατική εικόνα της θρησκευτικής σημασίας των ιχθύων (με τον θείο σεβασμό και τη λατρεία από το ένα μέρος, με την απέχθεια από το άλλο, που μεταφέρεται και στις απαγορεύσεις αλιείας και κατανάλωσης ιχθύων) συνδέεται με δοξασίες, θεολογικές αλλαγές, τοπικούς αλληγορικούς μύθους, τον προοδευτικό θρίαμβο της οσιριακής λατρείας κ. ά.³¹ Πρακτικά όλες αυτές οι αλιευτικές απαγορεύσεις και τα ταμπού γύρω από ορισμένα ψάρια στην Αίγυπτο συνέβαλλαν στον έλεγχο της άναρχης και ανεξέλεγκτης εκμετάλλευσης των αλιευτικών πόρων³².

30. Ε. Χουλιάρá-Ράιου (2003 Α), σσ. 77-106.

31. Ε. Χουλιάρá-Ράιου (2003 Α), σσ. 77-106. F. Dunand – R. Lichtenberg (– A. Charron) (2005), σ. 72.

32. Με τις ειδικές γνώσεις, τους συμβολισμούς και τους περιορισμούς, που ισχύουν στον κόσμο των παραδοσιακών αλιευτικών κοινοτήτων και τον καθορισμό γεωγραφικών ζωνών, χρονικών περιόδων και αλιευτικών μεθόδων εξασφαλίζεται ο έλεγχος της αλιείας. D. Paugy – C. Lénêque – I. Mouas (2011), σ. 144.

Σε θρησκευτικό επίπεδο ο οξύρυγχος παρουσιάζει δύο αντιθετικές πλευρές: καλοσυνάτο ζώο ως βοηθός του Ήλιου στον αγώνα του κατά του Άπω(ο)φι, αλλά και ταυτόσημο με τον ‘κακό θεό’ Σηθ³³. Το αμφίσημο της ιερότητας του *όξυρ(ρ)ύγχου*, που, κατά τον Στράβωνα³⁴, στα ρωμαϊκά χρόνια λατρευόταν όχι μόνον από τους Οξύρυγχίτες, που τον είχαν υιοθετήσει ως *genius loci*, αλλά και από το σύνολο του αιγυπτιακού πληθυσμού, απορρέει και από την αρχαιοελληνική γραμματεία³⁵.

Κατά τον Πλούταρχο³⁶, τον κύριο μάρτυρα της αρνητικής στάσης των Αιγυπτίων απέναντι στα ψάρια, οι Αιγύπτιοι απέιχαν αυστηρά από την κατανάλωση του οξύρυγχου, λόγω ιερού-θρησκευτικού αποτροπιασμού: πίστευαν πως αυτό το ψάρι μαζί με τον φάγρο και τον λεπιδωτό είχαν κατασπαράξει το μοναδικό μέλος από το σώμα του Όσιρη, που δεν μπόρεσε να περισυλλέξει η Ίσιδα³⁷. Ο ίδιος συγγραφέας³⁸, χωρίς να εναρμονίζεται εντελώς με την προηγούμενη άποψή του, σημειώνει στο Ζ’ κεφάλαιο της ίδιας πραγματείας πως οι Οξύρυγχίτες *σεβόμενοι τὸν ὀξύρυγχον ἰχθὺν* απέχουν από τα ψάρια που πιάνονται με το αγκίστρι, από φόβο μήπως αγκιστρωθεί σε αυτό ο οξύρυγχος και το αγκίστρι καταστεί *οὐ καθαρὸν* προφανώς από το εγκληματικό μίasma και μολύνει την υπόλοιπη ψαριά.

Σύμφωνα με τον Αιλιανό³⁹ αυτή η αλιευτική συμπεριφορά των Οξύρυγχιτών υπαγορευόταν από τον σεβασμό τους προς τον οξύρυγχο: Οι Οξύρυγχίτες απέφευγαν τα ψάρια που είχαν αλιευτεί με αγκίστρι από φόβο μήπως παλιότερα είχε πιαστεί κατά τύχη στο ίδιο αγκίστρι κάποιος

33. F. Dunand – R. Lichtenberg (– A. Charron) (2005), σ. 72.

34. Στράβ., *Γεωγρ.* 17, 1, 40 (812).

35. Ε. Χουλιαρά-Ράιου (2003 Α), σσ. 84-88.

36. *Περὶ Ἰσίδ. καὶ Ὀσίρ.* 18, 358 Β.

37. Για την παρουσία του οξύρυγχου στο *Τραγοῦδι* (ή *Παράπονο*) του βοσκού, που βρέθηκε χαραγμένο σε τάφους του Παλαιού Βασιλείου στη Σακκάρα, και στον ‘μῦθο του Όσιρη’, που βασίζεται στον ‘κύκλο της γεωργίας’, καθώς και για την αναγεννητική ερμηνεία της βρώσης του φαλλού από τον οξύρυγχο, βλ. D. J. Brewer – R. F. Friedman (1989), σσ. 17, 18. Ε. Χουλιαρά-Ράιου (2003 Α), σσ. 37-38, 84-88. Ε. Pons Mellado – M. Mascort Roca (2017), σ. 873.

38. *Περὶ Ἰσίδ. καὶ Ὀσίρ.* 7, 353 C-D.

39. *Περὶ ζώων ιδιότη.* 10, 46.

οξύρυγχος· έφταναν στο σημείο να εξετάζουν ακόμη και τα ψάρια που είχαν παγιδευτεί στα δίχτυα τους, από φόβο μήπως εν αγνοία τους είχε πέσει σε αυτά ο *ιέρους καὶ θαυμαστὸς ἰχθύς*· προτιμούσαν να θυσιάσουν ολόκληρη την ψαριά, παρά να πάρουν μαζί της έστω και έναν οξύρυγχο. Κατά τον Αιλιανό⁴⁰ ο *οξύρυγχος* ήταν αφιερωμένος στον θεό Όσιρη και λατρευόταν ιδιαίτερα από τους κατοίκους του Οξύρυγχίτη νομού, που του όφειλε και την ονομασία του, γιατί πίστευαν πως γεννήθηκε από τα τραύματά του (*λέγουσι δὲ αὐτὸν οἱ περίχωροι ἐκ τῶν Ὀσίριδος τραυμάτων γεγονέναι*).

Αντιφατική είναι επίσης η εικόνα των παπυρικών ειδήσεων.

Οι πάπυροι *P. Yale 56*⁴¹ και *PSI VIII 901* (= *Sel. Pap.* II 329), από την πτολεμαϊκή και τη ρωμαϊκή εποχή αντίστοιχα⁴², μαρτυρούν τον σεβασμό των Αιγυπτίων προς τον ιερό οξύρυγχο και την απαγόρευση της αλιείας του· αντίθετα ο μεταγενέστερος *P. Oxy. XVI 1931*, από τον 5^ο αι., επιτρέπει να συμπεράνουμε, παρά το σκοτεινό ύφος του, την εξάλειψη του ιερού χαρακτήρα του οξύρυγχου, αφού φαίνεται να συνδέει οξύρυγχους με φορολογικές εισφορές.

Το πρώτο έγγραφο (*P. Yale 56*· 100 π. Χ.) περιέχει απόσπασμα από την επιστολή του Πτολεμαίου Ι΄ Αλεξάνδρου Α΄ και της Βερενίκης Γ΄ προς τον Χάρμο σχετική με τη διαδικασία δημοσίευσης και εκτέλεσης ενός *προστάγματος*· το τελευταίο, γραμμένο στα ελληνικά και τα αιγυπτιακά, έπρεπε να αναρτηθεί σε εξέχουσες θέσεις:

γρ. 7-11: *Τὸ ὑπ[ο]τετ[α]γμέν[ον] πρόσταγμα* / *[ca; μεταγρα]φὲν τοῖς Ἑλληνικοῖς καὶ ἔγχω[ρίοις] γράμμασιν* / *[ἐν τοῖς ἐπισημοτάτοις τόποις τῆς κατὰ [8 litt.] / [φρόντισον ὅπως] ἕκαστα ἐπιτελεσθήσεται ἀ[κ]ολούθως τοῖς]* / *[ca; ἐνταῦθα] διηγορευμένοις*.

Σύμφωνα με αυτό το πτολεμαϊκό *πρόσταγμα*, που αφορά στην προστασία ιερών ιχθύων και αντικαθρεφτίζει το ενδιαφέρον που αναγκάστηκαν να επιδείξουν οι Λαγίδες κατά την τελευταία περίοδο της δυναστείας τους στις εγχώριες λατρείες⁴³, απαγορευόταν *ἐπὶ ποινῇ θανάτου*

40. *Περὶ ζώων ιδιότ.* 10, 46.

41. Πρβλ. *C. Ord. Ptol.* 90-91 add. (σ. 383).

42. Ε. Χουλιάρá-Ράιου (2003 Β), σσ. 347-349, 402-407.

43. Για τη σημασία και τη δομή των *προσταγμάτων* που εκδίδονταν για ειδικές περιπτώσεις και για την πιθανότητα το συγκεκριμένο *πρόσταγμα* να είχε χρησιμο-

η αλιεία ορισμένων ιχθύων, μεταξύ των οποίων περιλαμβάνονταν ο *όξύρρυγχος* και ο *χοιρόγυγνος*⁴⁴:

γρ. 13-17: [*Βασιλέω*]ν προσταζάντων. Μηθένα ἀλ[ῶναι θηρεύοντα ca:] / [7 litt.]ι παρευρέσει μηδεμιᾷ τὸν ὀξύρ[ρυγχον] / [ca 6 litt. κ]αὶ τὸν χοιρόγυγνον. Ὅς δ' ἂν ἀλῶ, θα[νάτω] ἐνοχον] / [εἶναι.] (Ἔτους) ἰδ [ca:] τοῖς ἐν τοῖς ἄλλοις νομ[οῖ]ς.

Με τον ὄρκο PSI VIII 901 (46 μ. Χ. – Τεβτύνη) δεκατέσσερις αλιεῖς, που εκπροσωποῦσαν τα αλιευτικά σωματεῖα της *Βερενικίδος Θεσμοφόρου* και *Ναρμούθεως* του Φαγιούμ, ομολογοῦν ὅτι, σύμφωνα με προγενέστερη δέσμευσή τους⁴⁵, δεν εἶχαν επιδοθεῖ στο παρελθόν ἀλλὰ οὔτε και στο μέλλον σκόπευαν να επιδοθῶν σε αλιεία – με ἀγκίστρι ἢ με *σαγήνην* (“μεγάλο δίχτυ”) ἢ με *ἀμφίβληστρον* (“πεζόβολο”) – των ιερῶν *ὀξύ(ρ)ρύγχων* και *λεπιδωτῶν*, γιατί αυτοί οι ιχθύες θεωροῦνταν *εἰδωλα θεῶν ὀξυρρύγχων καὶ λεπιδωτῶν* (γρ. 13-14· 22-23)⁴⁶.

Από την αινιγματική ἐπιστολή *P. Oxy. XVI 1931* (5^ο αι.) συνάγεται ὅτι ἓνας *βοηθός* ἐπρέπε να απαιτήσει ἀπὸ τον *προνοητὴν Παμούθιον* ολόκληρο τον φόρο σε ψάρια, που οφειλόταν προφανῶς ἀπὸ ορισμένους αλιεῖς· ο *Παμούθιος* δεχόταν να παραδώσει μόνο τα *ὀξύρυγχα* (sic)· γρ. 4-6: *μετὰ τὴν / αὔριον ἀνέρχεσθαι Παμούθιον τὸν προνοητὴν, ἀπαίτησον αὐτὸν κατὰ κεφάλαιον / περὶ ὀψαρίου. Οὐκ ἐνέσχετο Ἀσκλᾶ δοῦναι ὀψάριν εἰ μὴ τὰ ὀξύρυγχα*⁴⁷. Απὸ την ορολογία του ἐγγράφου υποθέτει κανεὶς πως με τον περιέργο τύπο *ὀξύρυγχα*⁴⁸, που δεν ἀπαντᾶ σε ἄλλο ἐγγραφο,

ποιηθεῖ ως ἐπιχείρημα ἀπὸ τον συντάκτη κάποιας αἴτησης, βλ. Ε. Χουλιάρ-Ράιου (2003 B), σσ. 402-404.

44. Στα χάσματα των γρ. 12-13 πρέπει να υπήρχαν ονόματα και ἄλλων ιερῶν ιχθύων, ὅπως του *λεπιδωτοῦ*· βλ. σχόλ. στις γρ. 11-14.

45. Γρ. 14: *ἀκ<ο> λούθως τῇ γεγεν[η]μένῃ ὑφ' ἡμῶν τε κ(αὶ) τῶν ἐτέρων ἀλιέων δημοσία χειρογραφία· leg. χειρογραφία·* πρβλ. και γρ. 23.

46. Για τις ἀναδημοσιεύσεις και τις μεταφράσεις αὐτοῦ του ἐγγράφου βλ. Ε. Χουλιάρ-Ράιου (2003 B), σσ. 347-349, 405-407. F. Reiter (2004), σσ. 191-192.

47. *Leg. κεφάλαιον, ἡνέσχετο*. Για την κακή σύνταξη, το ἀσαφές περιεχόμε-νο και την ἐρμηνεία αὐτοῦ του ἐγγράφου, βλ. *P. Oxy. XVI 1931* εἰσαγωγή. Ε. Χουλιάρ-Ράιου (2003 A), σσ. 280-281· II, σσ. 414, 655 (“Addenda et Corrigenda”).

48. “Ὁξύρυγχα may be understood as the fish”: *P. Oxy. XVI 1931*, σχόλ. στη γρ. 6. Θυμίζουμε ὅτι σε παπυρικά ἐγγραφα ἀπαντᾶ το ἐτυμολογικὰ συγγενές με τον *ὀξύ(ρ)ρυγχον* ὄνομα *ὀξυρυγγίτιον*, που δηλώνει αἰγυπτιακὸ δοχεῖο· πρβλ. *ὀξυρρυγχιτικὸν μέτρον ἢ κεράμιον*: E. Kiessling – W. Rübsam et alii (1971), *WB Sup-*

ο συντάκτης της επιστολής εννοούσε τους *όξυρρύγχους*⁴⁹.

β. Σύνδεση του οξυρύγχου με τη θεά Θούρη

Στην ελληνιστική εποχή, στον Οξυρυγχίτη νομό, ο οξυρύγχος εθεωρείτο ενσάρκωση της *Θοήριδος*, θεότητας της γονιμότητας, που παλιά συνδεόταν με τον θηλυκό ιπποπόταμο⁵⁰. Κατά μία παράδοση ο φαλλός του Όσιρη που ρίχτηκε στον Νείλο καταβροχθίστηκε από τη Θούρη που πήρε τη μορφή του οξυρύγχου· έτσι απέκτησε γενεσιουργούς και γονιμοποιούς ιδιότητες και έγινε από τότε προστάτιδα του τοκετού και των ετοιμόγεννων γυναικών⁵¹. Από τον Πλούταρχο αναφέρεται η αποστασία της *Θοήριδος*, *παλλακῆς* του Τυφώνα-Σηθ,

plement 1, s. v. “όξυρρυγχίτιον”. *LSJ*, s. v. “όξυρρυγχιτικόν”· σύμφωνα με τον *P. Ross. Georg. II* 41 (Β΄ αι. μ. Χ.) δύο *όξυρρυγχίτια* αξίας 40 δρχ. αγοράστηκαν για τα *Ποδοφόρια* (στ. Ι, γρ. 12: *όξυρινχίτια*· leg. *όξυρρυγχίτια*).

49. Ο τύπος *όξύρρυγχα* θα μπορούσε, κατά τη γνώμη μας, να θεωρηθεί ουδ. πληθυντικού αριθμού του δικατάληκτου και τριγενούς δευτερόκλιτου επιθ. *όξύρρυγχος*, -ον με εννοούμενο το ουσιαστικό *όψαρια*. Ως γνωστόν, ο *όξύρρυγχος*, όπως ο *άντακαῖος*, σήμαινε ως επίθετο “αυτόν που έχει μυτερό ρύγχος”, και στη συνέχεια, με την παράλειψη του γενικού προσηγορικού *ίχθύς*, ουσιαστικοποιήθηκε (*LSJ*, s. v. “όξύρρυγχος”. *D. Georgacas* (1978), σσ. 112-115· και *supra*). Εδώ ο συντάκτης, που στο ίδιο έγγραφο χρησιμοποιεί τους τύπους *όψαρίου* και *όψαριν*, φαίνεται πως παρέλειψε το γενικό όνομα *όψαρια*. Ακόμη κι αν ο τύπος *όξύρρυγχα* είναι ουσιαστικό (= *όξυρρύγχους*), τότε η χρήση του ουδ. γένους αντί του αρσενικού πρέπει να οφείλεται στην επίδραση των ουδ. *όψαρίου* και *όψαριν* που σημειώνονται στην ίδια γραμμή. Τα *όξύρρυγχα* θα μπορούσαν επίσης να διορθωθούν σε *όξύρρυγχα*, αλλά τέτοιο υποκοριστικό (**όξύρρυγχιον*) δεν μαρτυρείται, αν και τα ονόματα “ξύριχι”, “ξύρουχι”, “ξύρουσι” της ΝΕ ή των ιδιωμάτων της φαίνεται να αποτελούν ‘απόηχο’ του αμάρτυρου τύπου της Ελληνιστικής Κοινής γλώσσας **όξυρρύγχιν*. Ο *όξύ(ρ)ρυγχος* ανήκει στα λίγα αρχαία ονόματα ιχθύων της οικογένειας των Οξυρυγχιδών, που επιβίωσαν στα νεοελληνικά μέσω των παραπάνω τύπων (*D. Georgacas, loc. cit.*).

50. *É. Bernand* (1975), σσ. 20-21. *F. Dunand – R. Lichtenberg* (– *A. Charron*) (2005), σσ. 135, 213. *A. Martin* (2014), σ. 187. *J. Padró* (2014), σσ. 564, 565. *J. Padró Parcerisa* (2014), σσ. 101-114.

51. Για τη λατρεία της στην Αίγυπτο και ιδιαίτερα στην Οξύρυγχο, βλ. *Ânhk le blog d’Aimé jc* (Overblog) (18 Mai 2013). *M. Erroux-Morfin* 15 (2006), σσ. 3-8. *M. Erroux-Morfin – N. Guilhou* (juillet-septembre 2013), σ. 85. *C. Thiers* (2013), σσ. 161-162.

που εγκαταλείπει τον τελευταίο και προσχωρεί στην πλευρά του Ώρου⁵². Στα ελληνορωμαϊκά και βυζαντινά χρόνια (από το 250 π. Χ. ως το 462 μ. Χ.) στην Οξύρυγχο, η *Θούηρις*, που είχε εξομοιωθεί με την Ίσιδα, την Αθώρ και τη θεά Αθηνά, διέθετε ναούς⁵³. Στους παπύρους απαντούν *Θοήριον*, *τετράστυλον Θοήριδος*⁵⁴, *ιερὸς* και *ιερὸς δούλος Θοήριος*.

Ο οξύρυγχος, ενσάρκωση της *Θοήριδος*⁵⁵, ἀγγελοῦ της πλημμύρας του Νείλου και της γεωργικής αναγέννησης, ως προστάτης των νεκρών και εγγυητής της ανάστασής τους αποτελούσε πολύτιμο αφιέρωμα (*ex-voto*) που συνδεόταν με την επιθυμία των Αιγυπτίων να ξαναζήσουν στο υπερέραν⁵⁶.

Ορισμένα μπρούτζινα αφιερώματα με την εμβληματική μορφή του οξύρυγχου που βρέθηκαν στην περιοχή της Οξύρυγχου έχουν χαραγμένο το όνομα της *Θοήριδος* σε διατυπώσεις του τύπου “Ἡ Θούηρη δίνει ζωή στον Ονώφρη, γιο του Σισομπέκ”⁵⁷. Το Μουσείο Μεσογειακής Αρχαιολογίας, στη Μασσαλία, κατέχει ένα σπάνιο παρόμοιο μπρούτζινο αγαλματίδιο, από την ύστερη φαραωνική εποχή, με αφιέρωση και κρίκο ανάρτησης στο πίσω μέρος· προέρχεται από την Barmasha, νότια του Οξύρυγχιτη νομού· ο εικονιζόμενος οξύρυγχος με το αθωρικό στέμμα και τον ουραίο στέκεται σε μια βάση-όχημα τοποθετημένη πάνω σ’ ένα λουλούδι λωτού, που ξεπηδά από μια άλλη βάση στις πλευρές της οποί-ας μια επιγραφή μνημονεύει τα ouret “ἡ μεγάλη”, δηλ. ἡ *Θούηρις*⁵⁸.

52. Πλούταρχος, *Περὶ Ἰσίδ. καὶ Ὀσίρ.* 19, 358 C. J. Padró (2014), σ. 562. P. Sarischouli (χ. χ.), σσ. 139, 203, 204.

53. F. Dunand – R. Lichtenberg (– A. Charron) (2005), σ. 136. E. Subías (2011), σ. 101. J. Padró (2014), σσ. 563-565. P. Sarischouli (χ. χ.), σ. 203. E. Pons Mellado – M. Mascort Roca (2017), σσ. 871-872.

54. E. Subías (2011), σ. 101.

55. Για τη σύνδεση του οξύρυγχου με τη Θούηρη, βλ. E. Pons Mellado – M. Mascort Roca (2017), σ. 873.

56. D. Paugy – C. Lévêque – I. Mouas (2011), σ. 139. *Ânhk le blog d’Aimé jc (Overblog)* (18 Mai 2013). <http://egypte.web361.fr/mobile/#oxyrhynchos-pa-med-jayou-per-medjed>

57. *Ânhk le blog d’Aimé jc (Overblog)* (18 Mai 2013). <http://egypte.web361.fr/mobile/#oxyrhynchos-pa-medjayou-per-medjed>.

58. F. Dunand – R. Lichtenberg (– A. Charron) (2005), σ. 214 και εικ. 94. E. Pons Mellado – M. Mascort Roca (2017), σ. 872.

Ιδιαίτερη σημασία παρουσιάζουν οι απεικονίσεις του *όξυ(ρ)ρύγχου* και του *λεπιδωτοῦ* με τον ‘συραίο’ ηλιακό δίσκο στο κεφάλι, οι οποίες αναγνωρίζονται στο κάτω μέρος της ελληνικής αναθηματικής επιγραφής *Inn.-Nr. OL 1990. 117*, από την ύστερη πτολεμαϊκή εποχή (επί Πτολεμαίου Ι΄ Αλεξάνδρου Α΄· στο διάστημα των ετών 101/100-96/95 π. Χ.) και πιθανώς από την Οξύρυγχο⁵⁹. Αυτή είχε χαραχτεί με την ευκαιρία της αφιέρωσης ενός *προπύλου* στη μεγάλη αιγυπτιακή θεά Θούρη και προς τιμή του Πτολεμαίου Ι΄ εκ μέρους του Οννώφρεως, γιου του Πάσιτος, και του συλλόγου των *συνθεαγῶν*⁶⁰, όταν επιστάτης κάποιου ναού ή χωριού ήταν ο Ερμόφαντος

γρ. 1-5: *Υπὲρ βασιλέως Πτολεμαίου τοῦ καὶ Ἀλεξάνδρ[ου] / θεοῦ Φιλομήτορος καὶ τῶν τούτου τέκνων / Ὀννώφρις Πάσιτος καὶ οἱ συνθεαγοὶ / Θοήρει θεᾷ μεγάλῃ τὸ πρόπυλον / ἐπιστατοῦντος Ἑρμοφάντου*⁶¹.

Οι *ἐν λόγω* παραστάσεις μαρτυρούν όχι μόνον την επιβίωση της συνήθειας απόδοσης τιμών εκ μέρους των Αιγυπτίων στα δύο αυτά ιερά ψάρια περί το τέλος της πτολεμαϊκής περιόδου, αλλά και τη σύνδεση της *Θοήριδος* με τον οξύρυγχο και τον λεπιδωτό. Με βάση τις γνώσεις μας γύρω από την αιγυπτιακή θρησκεία, τις θεολογικές αλλαγές της όψιμης φαραωνικής εποχής και τον προοδευτικό θρίαμβο της οσιριακής λατρείας, η κοινή παρουσία της *Θοήριδος*, του οξύρυγχου και του λεπιδωτού πάνω σε αυτήν τη λίθινη επιγραφή δύσκολα θα μπορούσε να ερμηνευτεί ως αντι-οσιριακή στάση⁶².

59. Ή από τον Αρσινοΐτη νομό. Για τα ερμηνευτικά προβλήματα αυτής της επιγραφής, βλ. É. Bernand (1990), σσ. 200-202 και Taf. IIb. H. Heinen (1991), σσ. 41-52 και Abb. 1. E. Χουλιάρá-Ράιου (2003 Β΄), σσ. 409-414. Eadem (2011), σσ. 142-143 (s. v. “λεπιδωτός”).

60. É. Bernand (1990), σ. 202. E. Pons Mellado – M. Mascort Roca (2017), σσ. 873-874.

61. Για τα ερμηνευτικά προβλήματα και την αβέβαιη προέλευση αυτής της επιγραφής, τη σχέση της *Θοήρεως* με τον οξύρυγχο και τον λεπιδωτό και για τον ρόλο των *θεαγῶν*, βλ. É. Bernand (1990), σσ. 200-202 και Taf. IIb. H. Heinen (1991), σσ. 41-52 και Abb. 1. E. Χουλιάρá-Ράιου (2003 Β΄), σσ. 409-414.

62. Για τη λιγότερο πιθανή αντι-οσιριακή εικόνα αυτής της επιγραφής, την ετυμολογία των ονομάτων του αφιερωτή και του πατέρα του που οδηγούν στον Όσιρη, και τη σχετική βιβλιογραφία, βλ. E. Χουλιάρá-Ράιου (2003 Β΄), σσ. 412-414.

Προς τη φιλο-οσιριακή κατεύθυνση φαίνεται πως οδηγούν επίσης οι προαναφερθείσες απεικονίσεις του οξύρυγχου και του λεπιδωτού σε αντιμέτωπη στάση, που αναγνωρίστηκαν σε τάφο ρωμαϊκής εποχής και στη διακόσμηση παιδικής μούμιαις, από την Άνω νεκρόπολη της Οξύρυγχου, όπου θα μπορούσε να υπήρχε ναός της *Θουήριος*⁶³.

Η λύση της αινιγματικής ‘κοινής παρουσίας’ της *Θοήριδος* και, αν όχι των δύο αυτών ιχθύων, τουλάχιστον του οξύρυγχου, φαίνεται πως δίνεται, κατά τον Josep Padró, από την εξομοίωση της *Θοήριδος* με την Ίσιδα και τη μεταμόρφωσή της σε οξύρυγχο: Η Θούρη της Οξύρυγχου ενσαρκώνεται μέσα από τα ψάρια που συνδέονται με τη Μενχίτ (Me(n)chit-Tefnis), τη Νέιθ-Αθηνά και την Ίσιδα-Αθώρ, γυναίκα του Όσιρη και μητέρα του Ώρου. Στην Οξύρυγχο η Ίσιδα δεν μεταμορφώνεται σε πουλί (γεράκι) για να αγαπήσει και να αναστήσει τον Όσιρη, αλλά η Ίσιδα-Θούρη μεταμορφώνεται σε οξύρυγχο⁶⁴.

Επομένως η μυθολογική παράδοση του Πλουτάρχου περί βρώσης του φαλλού του Όσιρη από τον οξύρυγχο, που δεν απαντά σε αιγυπτιακές πηγές και πρώιμες παραλλαγές του οσιριακού μύθου⁶⁵ και θεωρείται πιθανή ‘αιτιολογία’ ελληνικής καταγωγής⁶⁶ πρέπει να οφείλεται σε παρεξήγηση⁶⁷. Αντίθετα η μυθολογική παραλλαγή του Αιλιανού⁶⁸, σύμφωνα με την οποία ο *οξύρυγχος*, αφιερωμένος στον θεό Όσιρη, ως *ιερὸς καὶ θαυμαστὸς ἰχθὺς* λατρευόταν ιδιαίτερα από τους Οξύρυγχίτες, θα μπορούσε να ανήκει στην παράδοση που συνδέει τον οξύρυγχο και τη *Θούηριν*.

Υπέρ των πιθανών θρησκευτικών δεσμών ανάμεσα στη θεά Αθηνά-Θούρη και στα ψάρια οξύρυγχο και λεπιδωτό φαίνεται να συνηγορεί και η *ἀναγραφή ἱεροσαγινιτῶν* (leg. *ἱεροσαγηνιτῶν*) *Ἀθηνᾶς*

63. Βλ. *supra*.

64. Βλ. *supra* (“Σύνδεση του οξύρυγχου με τη θεά Θούρη”).

65. Ε. Χουλιάρ-Ράιου (2011), σ. 141.

66. Ε. Χουλιάρ-Ράιου (2003), σ. 86 υποσημ. 206.

67. J. Padró (2009), σσ. 278-280 (έμμεση χρήση). J. Padró (2014), σσ. 562, 563-565.

68. *Περὶ ζώων ιδιότη.* 10, 46.

Θοήριδος / θεᾶς μεγίστης: P. Oxy. LXIV 4440 (1^{ου} αι. μ. Χ.)· από αυτόν τον κατάλογο συμπεραίνεται πως έντεκα *ἱεροσαγηνῖται* “αλιεῖς δηλ. με ιερά δίχτυα” ή “ιεροὶ αλιεῖς με δίχτυα” (“sacred net-fishermen”) ανήκαν στην υπηρεσία του ναοῦ της⁶⁹.

* * *

Καιρός να επανέλθουμε στην αρχαιολογική ανακάλυψη των χιλιάδων οξυρύγχων στην περιοχή της Οξυρύγχου. Η προηγούμενη έκθεση παρουσίασε την ιερότητα και την απαγόρευση κατανάλωσης των οξυρύγχων, τη σύνδεσή τους με τη θεά Θούρη, αλλά και την άρση απαγόρευσης της κατανάλωσής τους. Κατά συνέπεια μπορούν να διατυπωθούν οι εξής θεμιτές, κατά τη γνώμη μας, υποθέσεις σχετικά με τον ρόλο αυτών των ιχθύων:

α. Όλοι οι οξυρύνχοι που βρέθηκαν στην περιοχή El-Behneseh ήταν ίσως αφιερωμένοι στη θεά Θούρη. β. Με τη λατρεία της *Θοήρεως* συνδέονταν μόνον όσοι φέρουν ίχνη ταρίχευσης, και οι υπόλοιποι προορίζονταν για εμπορική διακίνηση.

Από την αρχαιολογική αποστολή σημειώνεται πως τα ψάρια βρέθηκαν πάνω από ερείπια κτισμάτων σαΐτικής εποχής και κάτω από τάφους ρωμαϊκής εποχής, ή πως το αφιερωματικό αποθετήριο των ιχθύων τοποθετείται περί τον Δ΄ αι. π. Χ.⁷⁰, χωρίς να αναφέρεται η χρονική διαστρωμάτωση για τα ψάρια που βρέθηκαν ταριχευμένα ή με ίχνη μουμιοποίησης και για όσα ήταν απλά τοποθετημένα σε “δέσμες” ή ανάμεσα σε φύλλα φοινικιάς. Στην ‘περιοχή 32’ του ανασκαφικού χώρου της Οξυρύγχου τα ψάρια που βρέθηκαν σε στρώσεις κοντά στους τοίχους ενός ιερού σαΐτικής εποχής φαίνεται πως είναι μεταγενέστερά του⁷¹. Οι χρονικές οριοθετήσεις θα βοηθούσαν στην ανάδειξη των χρονικών περιόδων αποχής από τη βρώση των οξυρύγχων και άρσης της καταναλωτικής απαγόρευσής τους.

Στην περίπτωση που πρόκειται για **ιερά ψάρια**, η πολυπληθής

69. U. Wartenberg, P. Oxy. LXIV 4440, σσ. 168, 170. http://www.papyrology.ox.ac.uk/POxy/VExhibition/daily_life/list_of_fishermen.html

70. E. Pons Mellado – M. Mascort Roca (2017), σ. 870.

71. E. Pons Mellado – M. Mascort Roca (2017), σσ. 865-866.

ομαδική αφιέρωσή τους δεν πρέπει να ξενίζει, αφού προηγούνται τα παραδείγματα των συσσωρευτικών αφιερώσεων ίβων και κροκοδείλων. Σε αυτά πρέπει να προστεθεί και το παράδειγμα των *λάτων*, αφιερωματικών ιχθύων προς τιμήν της Νείθ, που βρέθηκαν στη Λατόπολη (σημ. Esneh ή Esna), σε μεγάλο αριθμό, μουμιοποιημένοι και θαμμένοι σε μικρό βάθος. Το γεγονός ότι οι οξύρυγχοι στην πλειονότητά τους δεν ήταν μουμιοποιημένοι και ότι μαζί με αυτούς βρέθηκαν και άλλα είδη ιχθύων, αλλά σε μικρότερο αριθμό, θα μπορούσε να οφείλεται σε πρόχειρη μουμιοποίηση.

Πράγματι η μουμιοποίηση ορισμένων ιερών ζώων έχει αποδειχτεί πολύ πρόχειρη και πολλά ζώα ενωμένα μεταξύ τους βρέθηκαν ενταφιασμένα σε υπόγειους τάφους. Ακόμη η παρουσία διαφορετικών ιχθυϊκών ειδών δίπλα στους οξύρυγχους έχει τα παράλληλά της, αφού ιερά ζώα και συγγενικά είδη τους κάποτε αφιερώνονται μαζί χωρίς διάκριση. Οι νεκροπόλεις άλλωστε δεν προορίζονταν πάντοτε για ένα μόνο είδος, αλλά διαφορετικά ζώα μπορούσαν να ομαδοποιούνται προς τιμήν ενός ή δύο θεών⁷².

Ακόμη τα φύλλα φοινικιάς δεν είναι εντελώς ξένα προς τη μουμιοποίηση: Η παρουσία τους θα μπορούσε να συνδέεται με την πρόχειρη μουμιοποίηση. Αξίζει να αναφερθεί η περίπτωση των ιερών (;) *λάτων* (“περκών”) που αποξηραμένοι, χωρίς συντηρητικά και τυλιγμένοι σε χόρτα βρέθηκαν στο Gurob του Φαγιούμ⁷³. Ακόμη στελέχη φοινικιάς ή παπύρου χρησιμοποιούνταν κάποτε από τους *ταριχευτάς* (“μουμιοποιούς”) για την ένωση και σταθεροποίηση των μελών μικρόσωμων ιερών ζώων⁷⁴. Στις Θήβες στα χρόνια του Αρχαίου Βασιλείου η σύνδεση της *Θουήριδος* με ένα είδος αφρικανικής φοινικιάς (*palmier-doum*)⁷⁵ προσφέρει ακόμη ένα στοιχείο που ενισχύει την υπόθεση της ιερότητας των ανευρεθέντων ιχθύων.

72. F. Dunand – R. Lichtenberg – A. Charron (2005), σσ. 178-185, 192-193, 195, 196.

73. E. Χουλιάρ-Ράιου (2011), σ. 138 (s. v. “λάτος”).

74. F. Dunand – R. Lichtenberg – A. Charron (2005), σ. 185.

75. Στις Θήβες η *Θούηρις* στα χρόνια του Αρχαίου Βασιλείου συνδέεται με τα δένδρα *acacia tortilis*, *acacia nilotica* (šnd.t) και *palmier-doum* (mzm3), βλ. C. Thiers (2013), σ. 163 και υποσημ. 68.

Από το άλλο μέρος, στην περίπτωση που τα ψάρια προορίζονταν για την αγορά και την κατανάλωση, αυτά θα πρέπει να ήταν αποξηραμένα ή παστά ή καπνιστά για μεταγενέστερη χρήση. Ο **εμπορικός προορισμός** χιλιάδων οξύρυγγων σημαίνει άρση των απαγορεύσεων αλιείας και κατανάλωσης των οξύρυγγων, όπως υπαινίσσεται η οψιμότερη παπυρική επιστολή *P. Oxy. XVI 1931*. Η αρχαιολογική εικόνα οξύρυγγων μαζί με άλλα είδη ιχθύων ανατρέπει την αμφίσημη θρησκευτική σχολαστικότητα των Οξύρυγγιτών, που απέχουν από τα ψάρια που πιάνονται με το αγκίστρι από φόβο μήπως αγκιστρωθεί σε αυτό ο μιαρός οξύρυγγος ή ελέγχουν και το δίχτυ με την ψαριά από φόβο μήπως είχε αλιευτεί κατά λάθος ο *ιέρος καὶ θαυμαστός ιχθύς*⁷⁶.

Η υπόθεσή μας για αποθήκευση και εμπορική διακίνηση των οξύρυγγων ενισχύεται από άλλη πρόσφατη ανακάλυψη της ίδιας καταλανικής αρχαιολογικής ομάδας. Το 2015, πέντε επιστήμονες διαφορετικών ειδικοτήτων, αρχαιολογίας, παπυρολογίας και βιολογίας⁷⁷, σε άρθρο τους ανακοίνωσαν ότι στην περιοχή El-Behneseh της Οξύρυγγου και στον ίδιο τομέα (2D) που βρίσκεται σε ένα ανάχωμα-λόφο και ονομάζεται Άνω νεκρόπολη, με πολλούς υπόγειους τάφους, και από όπου προέρχονται οι χιλιάδες οξύρυγγων και άλλα ιχθυϊκά είδη, βρέθηκαν δύο αμφορείς με ιχθυϊκό περιεχόμενο. Η εξέταση των ιζημάτων τους έδειξε πως αυτά ήταν από ψάρια του γλυκού νερού, σίλουρους ('γατόψαρα'), Μουγιλίδες ('κέφαλους'), *κορακίνους* (*Tilapia nilotica*) και μορμύρους ή οξύρυγγους, μαζί με φυτικά καρυκεύματα, και πρόσφεραν την πρώτη ένδειξη παρουσίας ταρίχου στην Οξύρυγγο με βάση ψάρια του γλυκού νερού.

Σημειώνουμε πως στους παπύρους μνημονεύονται, σπάνια είναι αλήθεια, παστά ψάρια του γλυκού νερού.

Έτσι ανάμεσα στα αγαθά του καταλόγου *P. Cairo Zen. IV 59680*⁷⁸ (Γ' αι. π. X. – Φιλαδέλφεια: 'αρχείο του Ζήνωνα'), που ανήκαν μάλλον

76. Βλ. Πλούταρχο, *Περὶ Ἰσιδ. καὶ Ὀσίρ.* 7, 353 C-D. Αἰλιανό, *Περὶ ζώων ιδιότη.* 10, 46· και παραπάνω.

77. W. Van Neer – W. Wouters – D. Codina Reina – J.-L. Fournet – S. Preiss, (2015), σσ. 567-578.

78. Πρόκειται για τη μοναδική παπυρική αναφορά του *σαπέρδου*, γνωστή ήδη στον D'Arcy Wentworth-Thompson (1947), σ. 226.

στον Απολλώνιο και ένα μεγάλο μέρος τους προέρχονταν από το εξωτερικό, μνημονεύονται μαζί με διάφορες ποικιλίες *ταρίχου* (γρ. 24 κ. εξ.) ένα μισογεμάτο *κεράμιον* με παστούς *σαπέρδας*, που πρέπει να είχαν αλιευτεί στη λίμνη *Μοίριδος* του Φαγιούμ· γρ. 33-35: *σαπερδῶν τῶν / ἐκ τῆς λίμνης / ἡμιδεὲς κερ(άμιον) α*⁷⁹, καθώς και ένας *βανωτὸς* με σιλόυρους, δοχείο δηλ. με παστούς σιλόυρους⁸⁰.

Στην περίπτωση αποθηκευμένων αποξηραμένων οξυρύγχων για μεταγενέστερη χρήση, τα φύλλα φοινικιάς θα μπορούσαν να υπονοούν τη μέθοδο του καπνίσματος που συνδέεται συνήθως με το στέγνωμα ή το αλάτισμα· ως γνωστόν, στις βασικές μεθόδους παρασκευής ταρίχου ανήκουν το απλό στέγνωμα των ιχθύων στον αέρα και τον ήλιο (ηλιακή αποξήρανση), η τοποθέτηση στην άλμη, η εμβάπτιση στο αλάτι και στη συνέχεια το ελαφρύ κάπνισμα⁸¹. Σύμφωνα με τον απλούστερο τρόπο του καπνίσματος τα ψάρια τοποθετούνται σε λάκκους με χόρτα ή ξύλα υπό καύση⁸². Τα παστά ψάρια που ‘διαποτίζονται’ με τον καπνό καμένου χόρτου, όπως της ξερής φασκομηλιάς, γίνονται καπνιστά (*fumata, fumigata*)⁸³. Στις μέρες μας σε ορισμένες αφρικανικές χώρες, όπου τα παστά ψάρια μεταφέρονται κάποτε σε καλάθια από φύλλα φοινικιάς⁸⁴, φύλλα φοινικιάς χρησιμοποιούνται έμμεσα στο κάπνισμα των ψαριών: στη Γουινέα πλεγμένα φοινικόφυλλα κλείνουν τις πλευρές της πυράς για να οδηγηθεί ο καπνός πάνω στα ψάρια⁸⁵.

Ο μεγάλος αριθμός των οξυρύγχων που ανέρχονται σε 1200-1300

79. Βλ. σχόλ. ad loc.

80. Στον *P. Lond.* VII 2141 οι *σίλουροι* που περιλαμβάνονται στα *ξένια* του Ζήνωνα κατά την αναχώρησή του από τη Συρία για την Αίγυπτο (γρ. 9-10: *σιλού[ρων βαν]ωτὸς / ἡμι[ιδ(εῆς)] α*) είναι προφανώς εισαγωγής.

81. Για την πανάρχαια μέθοδο της *καπνίσσεως* κατά την οποία τα ψάρια συνήθως ελαφρά αλατισμένα εκτίθενται στην ενέργεια του καπνού που παράγεται από την αργή καύση του καύσιμου υλικού και με την παραγόμενη θερμότητα τα ψάρια στεγνώνουν, διαποτίζονται από τον καπνό και αποκτούν χρώμα και ευχάριστη γεύση, βλ. J. Le Gall (1938), σσ. 63, 64.

82. *GRET* (1993) (en ligne). J. Le Gall (1938), σσ. 72, 79 (διαδικτυακά).

83. D. Georgacas (1978), σ. 163.

84. FAO (1984), σ. 8 (διαδικτυακά).

85. C. Vollemont (30-06-2016) διαδικτυακά.

ή και σε χιλιάδες ιχθύων, δεν πρέπει να ξενίζει, αφού τέτοιες ποσότητες διακινούνταν στην αγορά της Αιγύπτου. Στα ελληνικά παπυρικά έγγραφα καταγράφονται κάποτε χιλιάδες ιχθύων, όπως *μύρια* [10 000] *θρίσσαι* (είδος σαρδέλας), 3 000 *ζεύγη* (;) *θρισσῶν*, 7 000 *ἀλ(λ)άβητες* (της οικογένειας των Κυπρινοειδών)⁸⁶. 1 300 *ὀψάρ(ια) κόκκ(ινα;)* (‘κόκκινα ψάρια’), τα οποία θα μπορούσαν να ταυτιστούν με *έρυθρίνους* (λυθρίνια;) ή με *τρίγλας* (μπαρμπούνια, κουτσομούρες)⁸⁷.

Κατά συνέπεια, παράλληλα με τα στοιχεία που δείχνουν ότι τα ψάρια που βρέθηκαν στην Οξύρυγχο συνδέονται με τη θεά Θούρη, άλλες ενδείξεις ή και ίδια στοιχεία συνηγορούν υπέρ του εμπορικού προορισμού των ανευρεθέντων αυτών ιχθύων.

* * *

Ο Alain Martin σημειώνει στη βιβλιοκρισία του πως η πρόσφατη αρχαιολογική ανακάλυψη των χιλιάδων οξύρυγχων αλλάζει θεαματικά την εικόνα που είχαμε έως τώρα για τον οξύρυγχο, αφού η παρουσία του οξύρυγχου στα πολυάριθμα ελληνικά παπυρικά κείμενα και στα ευρήματα των σπάνιων ανασκαφών που πραγματοποιούνται στην περιοχή της Οξύρυγχου ήταν μάλλον διακριτική⁸⁸.

Ωστόσο, παρά την παλαιότερη ανεύρεση μουμιοποιημένων οξύρυγχων στην Οξύρυγχο και τη νεότερη πολύτιμη ανακάλυψη χιλιάδων οξύρυγχων στην ομώνυμη πόλη, η αμφίσημη, αντιφατική και πολύπλοκη εικόνα που έχουμε σχηματίσει για τον οξύρυγχο δεν άλλαξε και πολύ. Ο οξύρυγχος δεν φαίνεται να απαλλάσσεται εύκολα από την εικόνα της αντίφασης, που απορρέει όχι μόνον από τις αιγυπτιακές μαρτυρίες και τις ελληνικές γραμματειακές και παπυρικές πηγές, αλλά και από τις πρόσφατες αρχαιολογικές ανακαλύψεις στην περιοχή El-Behneseh της Οξύρυγχου.

86. *P. Tebt.* III₁ 701 (235 π. Χ. – Τεβτύνη), γρ. 38-42: *Παρά Δωρίωνος Αρχιτίμω. Ἐμβαλοῦ Ἀλεξάνδρῳ θρίσσας μ(υ)ρίας εἰς ο τῶν κ (δραχμῶν), (ᾧν) / (πρώτης) τὰ δύο μέρη, δευτέρας τὸ τρίτον, καὶ / ἀλάβητας Ὑ εἰς ο τῶν κ (δρ.). γρ. 47: Καὶ θρισσῶν ζε(ύ)γη; Ὑ εἰς ο τῶν κ (δρ.).*

87. *O. Bodl.* I 452 (= *SB* I 1960· ζ’-Ζ’ αἰ. – από την Οξύρυγχο): *ὀψάρ(ια) κόκκ(ινα;) Ἀτ χεῖλια* (leg. *χίλια*) *τριακόσια*.

88. A. Martin (2014), σσ. 186-187.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ânhk, le blog d'Aimé jc (Overblog) (18-05-2013), *Découvertes sur la rive ouest du Nil, ce fameux poisson de la légende osirienne à Oxyrhynque (el-Bahnasa), en Égypte ancienne* (www.aime-jean-claude-free.com).
- Ânhk, le blog d'Aimé jc (Overblog) (24-03-2016), *Le fameux poisson de la légende Osirienne à Oxyrhynque (el-Bahnasa), en Égypte ancienne*, (www.aime-jeanclaude-free.com).
- Bergé, P. (et associés) (16-12-2015), *Archéologie. Ventes aux enchères publiques Paris*, σ. 66 και φωτ. 79 (διαδικτυακά).
- Bernand, É. (1975), *Recueil des Inscriptions grecques du Fayoum, I: La "mérés" d'Hérakleidès*, Leiden.
- (1990), "Dédicace à Thouéris", *ZPE* 81, σσ. 200-202 και Taf. IIIb.
- Biffi, N. (1999), *L'Africa di Strabone. Libro XVII della Geografia. Introduzione, traduzione e commento*, Modugno.
- Bowman, A. K. (2007), "Roman Oxyrhynchus: City and People", in A. K. Bowman – R. A. Coles et alii. (εκδ.), *Oxyrhynchus. A City and its Texts* (Graeco-Roman Memoirs 93), London, σσ. 171-181.
- Brewer, D. J. – Friedman, R. F. (1989), *Fish and Fishing in Ancient Egypt* (The Natural History of Egypt 2), Warminster.
- Bunson, M. (1995), *A Dictionary of Ancient Egypt*, New York – Oxford.
- Burnet, R. (2003), *L'Égypte ancienne à travers les papyrus: Vie quotidienne*, Paris.
- Chantraine, P. (1974), *Dictionnaire étymologique de la langue grecque. Histoire des mots grecs*, III, Paris.
- Χουλιάρη-Ράιου, Ε. (2003 Α), *Η αλιεία στην Αίγυπτο υπό το φως των ελληνικών παπύρων, Μέρος Α', τόμ. Ι: Status, οργάνωση και φορολογία της αλιείας στη φαραωνική, πτολεμαϊκή, ρωμαϊκή και βυζαντινή Αίγυπτο*, Ιωάννινα.
- (2003 Β), *Η αλιεία στην Αίγυπτο υπό το φως των ελληνικών παπύρων. Μέρος Α', τόμ. ΙΙ: Αλιευτικές συντεχνιακές οργανώσεις – Ταριχεύονται – Πτυχές από τον καθημερινό βίο αλιέων και ιχθυοπωλών. Περιορισμοί στην άσκηση της αλιείας – Ιχθυότοποι – Αλιευτικές μέθοδοι και ορολογία*, Ιωάννινα.
- (2011), *Η αλιεία στην Αίγυπτο υπό το φως των ελληνικών παπύρων. Ειδική ονοματολογία ιχθύων και ενύδρων*, Μέρ. Β', τόμ. Ι (ΕΕΦΣ "Δωδώνη" παράρτ. αριθμ. 82), Ιωάννινα.

- Coles, R. A. (2007), “Oxyrhynchus: A City and its Texts”, in A. K. Bowman – R. A. Coles et alii. (εκδ.), *Oxyrhynchus. A City and its Texts* (Graeco-Roman Memoirs 93), London, σσ. 3-16.
- Colomé, S. (13-05-2013 / actualizado a 14-05-2013), “Egiptólogos catalanes encuentran una esfinge y millares de peces sagrados”, *Lavanguardia*.
- Cuvigny, H. (2009), “The Finds of Papyri: The Archeology of Papyrology”, in R. S. Bagnall (εκδ.), *The Oxford Handbook of Papyrology*, Oxford, σσ. 30-58.
- Dan, A. (2011), “Deux scarabées d’Orgamè/Argamum”, *DHA* 37, 1, σσ. 9-40.
- Darby, W. J. – Ghalioungui, P. – Grivetti, L. (1977), *Food: The Gift of Osiris*, I, London – New York – San Francisco.
- Dumont, J. (Juin 1981), *Halieutika. Recherches sur la pêche dans l’antiquité grecque*. Résumé de Thèse de Doctorat ès Lettres, Université de Paris IV.
- Dunand, F. – Lichtenberg, R. (– Charron, A.) (2005), *Des animaux et des hommes. Une symbiose égyptienne*, France.
- Erroux-Morfin, M. (2006), “Les métamorphoses de Thouéris à l’époque tardive. De l’hippopotame aux poissons”, *Nilus* 15, σσ. 3-8.
- (2008), “L’oxyrhynque”, in M. Erroux-Morfin – J. Padro Parcerisa, *Oxyrhynchus, un site de fouilles en devenir. Colloque de Cabestany, Avril 2007*, Barcelona, σσ. 125-134 (έμμεση χρήση).
- “Oxyrhinchos” (<http://ancienegypte.fr/oxyrhynchos/sommaire.htm>).
- Erroux-Morfin, M. – Guilhou, N. (juillet-septembre 2013), “Oxyrhynchus, une ville cosmopolite”, in *L’Égypte à la croisée des mondes* (= *Pour la science*. Dossier n° 80), σσ. 77-85 (avec une illustration du dépôt de mormyres, σ. 85).
- FAO (1984), “Prévention des pertes de poisson traité”, FAO Doc. Tech. Pêches (219) (διαδικτυακά).
- Frank, S. (1973), *Encyclopédie illustrée des poissons* (γαλλ. μετάφρ.: S. Audibert), Paris – Prague (ανατ. 1987).
- Gamer-Wallert, I. (1970), *Fische und Fischkulte im alten Ägypten*, Wiesbaden.
- Georgacas, D. (1978), *Ichthyological Terms for the Sturgeon and Etymology of the International Terms Botargo, Caviar and Congeners (A Linguistic, philological, and culture-historical study)* Ὀνόματα δηλω-

- τικά του όξυρύνχου και οι διεθνείς όροι *botargo*, *caviar* και συγγενή. Μονογραφία γλωσσοϊστορική, φιλολογική, με ετυμολογικήν αναφοράν εἰς τὴν ἱστορίαν γλώσσης καὶ πολιτισμοῦ (ΠΑΑ 43).
- GRET (1993), “Le fumage”, in *Conserver et transformer le poisson, Deuxième partie comment mieux conserver et transformer le poisson? Chapitre 4. Connaître et diffuser les techniques traditionnelles* (διαδικτυακά: <http://www.nzdl.org/gsdmod?e>).
- Hartmann, F. (1923), *L’agriculture dans l’ancienne Égypte*, Paris.
- Heinen, H. (1991), “Thoeris und heilige Fische. Eine neue griechische Inschrift für Ptolemaios X. Alexander I”, in J. Seibert, *Hellenistische Studien Münchener Univ.: Gedenkschrift für Hermann Bengtson* (MAAG 5), München, σσ. 41-52 καὶ Abb. 1
- Helck, W. (1972), “Oxyrhynchos. 1”, *Kl. Paul.* 4, στ. 390-391.
- Hidding, A. (2014), *Illustrious and Christ-Loving City of the Sharp-Nosed Fish. Religious Transformation in Late Antique Oxyrhynchus*, Groningen – London.
- Houston, G. W. (2014), *Inside Roman Libraries. Book Collection and Their Management in Antiquity*, The University of North Caroline Press.
- Kees, H. (1942), “Oxyrhynchos”, *RE* XVIII, στ. 2043-2046.
- Keller (– E. Staiger) (1913), *Die antike Tierwelt, II: Vögel, Reptilen, Fische, Spinnentiere, Tausengfüßler, Krebstiere, Würmer, Weichtiere, Stachelhäuter, Schlauchtiere*, Leipzig (ανατ. Hildesheim 1963).
- Kiessling, E. – Rübsam, W. et alii (1971), *Wörterbuch der griechischen Papyrurkunden mit Einschluss der griechischen Inschriften ..., Ägyptens. Suppl. 1 (1940-1966). Suppl. 1. 3. Besondere Wörterliste*, Amsterdam.
- Le Gall, J. (1938), “Le fumafe du poisson”, *Revue des travaux de l’Office des pêches maritimes* 11₁, σσ. 59-106 (διαδικτυακά).
- Lejeune, R. (02-06-2008) “Égyptomusée” (<http://egypto-musee.overblog.com/article-19200966.html>).
- Louyest, B. (2009), *Mots de poissons. Le banquet des sophistes livres 6 et 7 d’Athénée de Naucratis. Traduction et commentaire* (Cahiers de Philologie, vol. 26. Série Les Textes. Presses Universitaires du Septentrion), Villeneuve d’Ascq, France.
- Martin, A. (2014), Βιβλιοκρισία: Ε. Χουλιαρά-Ράιου, *Η αλιεία στην Αίγυπτο υπό το φως των ελληνικών παπύρων. Ειδική ονοματολογία ιχθύων και ενόδρων*, Μέρ. Β’ - τόμ. Ι, ΕΕΦΣ “Δωδώνη” παράρτ.

- αριθμ. 82, Ιωάννινα 2011, *ChronEg* 89, σσ. 186-187.
- Neer, W. Van – Wouters, W – Codina Reina, D. – Fournet, J.-L. – Preiss, S. (2015), “Découverte de deux salaisons de poissons à Oxyrhynchus, el-Bahnasa, Égypte”, *Nova Studia Aegyptiaca* 9, σσ. 567-578.
- Padró, J. (2003), “Le site d’Oxyrhynchus: rapport sur les travaux archéologiques menés depuis 1992”, *Cadmo* 13, σσ. 9-25.
- (2009), “Recherches sur érotisme et sexualité en Égypte ancienne: l’oxyrhynque n’a pas mangé le phallus d’Osiris”, in *Erotismo e Sexualidade no Antigo Egipto. II Congresso Internacional para Jovens Egiptólogos*, Lisboa, Colibri, σσ. 278-280 (έμμεση χρήση).
- (2014), “Set, Tueris y Osiris. Notas sobre la historia del nomo Oxirrinc”, in A. Duplá Ansuategui (et alii), *Miscelánea de estudios en homenaje a G. Fatás Cabeza*, España, σσ. 561-568.
- Padró, J. – Amer, H. et alii (2009-2010), “Oxirrinc (el Bahnasa, Minia, Egipte): nous descobriments i novetats. Campanya del 2009”, *Tribuna d’Arqueologia*, σσ. 185-214
- Padró, J. – Amer, H. et alii (2012), “Informe preliminar dels treballs arqueològics realitzats a Oxirrinc (El-Bahnasa, Minia, Egipte), durant la campanya de 2011-2012”, *Nilus* 21, σσ. 3-29· πρβλ. Societat Catalana d’Egiptologia, <http://www.egiptologia.cat/campanya-2011-2012/>.
- Padró, J. – Erroux-Morfin, M. (2004), “L’Oxyrhynque et le lépidote à el-Bahnasa”, in *Percursos do Oriente Antigo: Homenagem ao professor Doutor José Nunes Carreira na sua Jubilação Académica* (Instituto Oriental), Lisboa, σσ. 401-406.
- Padró, J. – Mascort, M. – Amer, H. I. (2003), “La necrópolis alta d’Oxirrinc: Ubicació i primers treballs arqueològics”, in E. Subías Pascual, *La corona immarcescible. Pintures de l’Antiguitat tardana de la necropolis alta d’oxirrinc (Minia, Egipte) Sèrie Documenta 1* (Institut Català d’Arqueologia Clàssica), Terragona, σσ. 9-13 (http://www.re-cercat.cat/bitstream/handle/2072/223136/icac_53.1_corona.pdf?sequence=1).
- Padró i Parcerisa, J. (2004), “Actividades arqueológicas llevadas a cabo en el yacimiento de Oxirrinc (Minia, Egipto)”, *Revista de bens culturals* 3, σσ. 111-118.
- (2011), “Trabajos de excavación realizados en el yacimiento de Oxirrinc (El-Bahnasa, provincia de Minia, Egipto) durante la campaña de 2009 (octubre-diciembre)”, *Informes y trabajos* 5. Ex-

- cavaciones en el exterior 2009*, 1, σσ. 36-45.
- Padró Parcerisa, J. (2014), “Apuntes sobre la religión de Oxirrincó en la baja época”, *Aula Orientalis* 32₁, σσ. 101-114 (περίληψη: <https://dial-net.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=5738358>).
- Paillier, A. (2010), *Identification et mise en oeuvre d'un consolidant de surface et d'un adhésif appliqués sur deux poissons momifiés égyptiens*, Mémoire pour l'obtention du Diplôme HES, Haute École Spécialisée de Suisse Occidentale.
- (Juillet-Août 2011), “Un exemple de conservation-restauration de momies animales”, *La Lettre del'OCIM* 136, σσ. 21-26.
- Parsons, P. (2007), *City of the Sharp-nosed Fish. Greek Lives in Roman Egypt*, London (= *La cité du poisson au nez pointu. Les trésors d'une ville Gréco-romaine au bord du Nil*, μετάφρ. A. Zavriew, Paris 2009).
- Paugy, D. – Lévêque, C. – Mouas, I. (2011), *Poissons d'Afrique et peuples de l'eau*, IRD Editions, Marseille.
- Pons Mellado, E. – Mascort Roca M. (2017), “Ofrenda de peces descubierta en el Ámbito 32 del Yacimiento Arqueológico de Oxirrincó (El-Bahnasa, Egipto)”, in L. Burgos Bernal – A. Pérez Largacha – I. Vivas Sainz, *Actas V Congreso Ibérico de Egiptología, Cuenca 9-12 de marzo 2015*, Ed. De la Univ. de Castilla-La Mancha, Cuenca, σσ. 863-875.
- Preisigke, F. (1931), *Besondere Wörterliste*, Berlin.
- Radcliffe, W. (²1926), *Fishing from the Earliest Times, with Illustrations*. London – Beccles (ανατ. Chicago 1974).
- Reiter, F. (2004), *Die Nomarchen des Arsinoites. Ein Beitrag zum Steuerwesen im römischen Ägypten (Pap. Col. XXXI)*, Paderborn – München – Wien – Zürich.
- Sanmartí, J. et alii (2015), “Els treballs de recerca desenvolupats pel Grup de Recerca d'Arqueologia Clàssica, Protohistòrica I Egípcia (GRACPE) en els darrers anys” 4. “La missió arqueològica d'Oxirrinc (Egipte)”, *Pyrenae Special Number* 1. 4, σσ. 159-169.
- Sarischouli, P. (χ. χ.), *The Osiris legend in Plutarch's De Iside et Osiride. An interpretative Approach*, Mnemosyne Suppl. Leiden – New York – Cologne (υπό έκδοση· συμβουλευτήκαμε τη μελέτη σε μορφή προέκδοσης).
- Societat Catalana d'Egiptologia (07-01-2014) “Descoberts a Oxirrinc

- peixos sagrats” (<http://www.egiptologia.cat/la-missio-doxirrinc-de-sco-breix-els-primers-diposits-de-peixos-sagrats-de-lantic-egipte/>). Societat Catalana d’Egiptologia (05-03-2014), “Es reprenen les excavacions a Oxirrinc” (<http://www.egiptologia.cat/es-reprenen-les-excavacions-a-oxirrinc/>).
- Strömberg, R. (1943), *Studien zur Etymologie und Bildung der Griechischen Fischnamen*, Göteborg.
- Subías, E. (2011), “Oxyrhynchos: Metropolis and Landscape”, in E. Subías, P. Azara et alii, *The Space of the City in Greco-Roman Egypt. Image and Reality*, Institut Català d’Arqueologia Clàssica, Tarragona, σσ. 93-116.
- Thiers, C. (2013), “La chapelle d’Ipet la Grande / Époëris sur le parvis du temple de Louqsor. Relecture d’une stèle kouchite”, in C. Thiers, *Documents de théologie thébaines tardives (D3T 2). Textes réunis et édités par —*, CENiM 8 Cahiers de l’ENiM, Montpellier, σσ. 149-175.
- Vollemont, C. (30 Juin 2016), “Le boucan et l’art du boucanage”, article mis en ligne le —.
- Wentworth-Thompson, D’Arcy (1928), “On Egyptian Fish-Names used by Greek Writers”, *JEA* 14, σσ. 22-33.
- (1947), *A Glossary of Greek Fishes* (St. Andrews University Publications, No. XLV), London.
- Yoyotte, J., “Poissons”, *DCE*, σσ. 226a, 227.

Ηλεκτρονικές διευθύνσεις

- http://archives.lesoir.be/archeologie-400-000-fragments-de-papyrus-retrouves-il-y_t-20050419-Z0QHFQ.html
- <http://egypte.web361.fr/mobi-le/#oxyrhynchos-pa-medjayou-per-medjed>
- <http://papyri.info/>
- <http://www.comoria.com/1432/O-xyrhynque>
- <http://www.egiptologia.cat/campanya-2011-2012/>
- http://www.lavie.fr/religion/a-t-on-decouvert-le-premier-portrait-connu-de-jesus-03-05-2014-52582_10.php
- http://www.papyrology.ox.ac.uk/POxy/VExhibition/daily_life/list_of_fishermen.html

